

Van Fatwa tot Madonna. Twintig jaar uitingsvrijheid onder spanning

De eerste jaren van de nieuwe eeuw werden gekenmerkt door felle debatten over de vrijheid van meningsuiting. Mag je in Nederland alles zeggen wat je wil? Mag je opzettelijk en doelbewust mensen beledigen? Mag je groepen mensen, moslims bijvoorbeeld, maar ook joden en christenen, kwetsen in hun meest dierbare religieuze gevoelens? Waar liggen de grenzen van satire en spot? Bestaat er een recht op kwetsen? Is persvrijheid ook pestvrijheid?ⁱ De eerste grote affaire rond vrijheid van meningsuiting van de laatste decennia speelde zich af in 1988 na het verschijnen van het boek *De Duivelsverzen* van Salman Rushdie. Dit boek veroorzaakte een explosie van woede en verontwaardiging in grote delen van de moslimwereld, vooral vanwege de manier waarop de profeet Mohammed werd neergezet, namelijk als een man die bezwijkt voor aardse genoegen. De titel van het boek is een verwijzing naar de omstreden duivelsverzen uit de Koran. Niet lang na het verschijnen van het boek sprak de Iraanse geestelijk leider Ayatollah Khomeini een fatwa uit over de schrijver. Hij noemde het boek "godslasterlijk" en "een belediging van de Islam". De fatwa hield in dat alle vrome moslims ter wereld werden opgeroepen om de schrijver ter dood te brengen. Rushdie zat lange tijd ondergedoken. Gedurende deze periode vielen tijdens gewelddadige demonstraties doden in India, Pakistan en Egypte. Moslimgemeenschappen over de gehele wereld organiseerden protestbijeenkomsten waarin exemplaren van *De Duivelsverzen* werden verbrand.

Bijna twintig jaar later, in januari 2006, barstte er wereldwijd opnieuw woede en verontwaardiging los in grote delen van de moslimwereld, nu over publicatie van de Mohammed-cartoons in de Deense krant *Jyllands Posten*.

In september van datzelfde jaar ontstak de moslimwereld andermaal in grote woede, nu over een fragment uit een toespraak van Paus Benedictus XVI. Deze was op bezoek in Duitsland en hield aan zijn oude universiteit in Regensburg een theologisch referaat over het thema "Geloof, rede en de universiteit". Het geloof, aldus de paus, komt uit het hart en het verstand voort en valt niet met geweld af te dwingen. In zijn toespraak citeerde de paus een stukje uit een theologisch twistgesprek uit de veertiende eeuw tussen keizer Manuel II Paleologos van het orthodoxe Byzantijnse Rijk en een geleerde Perzische moslim. De keizer zei (volgens de paus 'opvallend bot en wel erg kort door de bocht') over de relatie tussen geloof en geweld: "Toon me wat Mohammed aan nieuws heeft gebracht en je vindt alleen slechte en onmenselijke dingen zoals zijn bevel om het geloof dat hij predikte te verbreiden door het zwaard".

Over deze 'beledigende en opruiende opmerkingen' ontstond wereldwijd in de moslimwereld grote deining. Een conservatieve leider van de Somalische moslims noemde de rede van de paus net zo weerzinwekkend als de roman *De Duivelsverzen* van Salman Rushdie. Even leek de woede te escaleren en te leiden tot een tweede cartoon-affaire. Zo ver kwam het niet omdat de paus enkele dagen later liet weten het misverstand te betreuren. Hij sprak zijn diepe spijt uit en betoonde zijn "groot respect voor het islamitische geloof". Hij had in zijn toespraak enkel een aanzet willen geven tot een open en oprechte dialoog met wederzijds respect. Tegelijkertijd had hij enkele complicerende verschillen tussen islam en christendom aan de orde willen stellen.ⁱⁱ

In een debat over de grenzen van de uitingsvrijheid moet zeker ook het opzienbarende interview met Pim Fortuyn in de *Volkskrant* worden genoemd.ⁱⁱⁱ Deze charismatische politicus die in mei 2002 werd vermoord, zei in dat interview, dat de vrijheid van meningsuiting voor hem het belangrijkste grondrecht was, veel belangrijker nog dan het

grondrecht dat discriminatie verbiedt. Dat laatste grondrecht kan namelijk een belemmering betekenen voor de vrijheid van meningsuiting. Ontstaat er spanning tussen de grondrechten, dan moet de uitingsvrijheid prevaleren: iedereen moet kunnen zeggen wat hij wil. Zo moet ook een imam mogen zeggen, dat homoseksuelen minderwaardiger zijn dan varkens. En Fortuyn zelf zou moeten kunnen zeggen dat de islam een achterlijke godsdienst is en dat islamitische mannen ‘akelige onderdrukkers’ zijn. Aan de uitingsvrijheid is slechts één grens: aanzetten tot fysiek geweld is uit den boze.

Direct na de moord op Theo van Gogh in november 2004 ontstond in de media opnieuw een fel debat over de grenzen aan de uitingsvrijheid. De cineast en columnist van Gogh trad in de film *Submission* en in zijn columns ten strijde tegen het moslimfundamentalisme. Hij provoceerde met termen als “geitenneukers” en “vijfde colonne van Allah”. Sommigen beweerden dat hij zijn lot zelf over zich had afgeroepen door in zijn columns de moslims in Nederland stelselmatig te provoceren. Dit riep de vraag op of het maatschappelijk aanvaardbaar is bepaalde bevolkingsgroepen, waarbij in het bijzonder gedacht werd aan moslims, te treiteren en te kwetsen in hun meest diepe religieuze gevoelens. In dat debat werd ook nadrukkelijk de vraag gesteld, of Nederland er niet een dubbele standaard op na houdt: waarom zou Theo van Gogh wél de meest vreselijke dingen over moslims mogen zeggen, terwijl een imam niet zou mogen beweren dat homoseksuelen minderwaardiger zijn dan varkens?

Na de moorden op Fortuyn en van Gogh werd het opinieklimaat in Nederland beheerst door angst en intimidatie. Enkele columnisten (Paul Scheffer bijvoorbeeld) voelden zich bedreigd en stopten met hun columns. In juni 2006 werd een hoogleraar Nieuwe Testament en Judaïstiek door het universiteitsbestuur in Utrecht gedwongen om bepaalde passages te schrappen uit zijn afscheidsrede. Die passages gingen over de islamisering van het Europese antisemitisme. De hoogleraar voelde zich belemmerd in zijn academische vrijheid. Het universiteitsbestuur was bang van islamofobie beschuldigd te worden. Mogelijk zouden islamitische studenten stennis kunnen schoppen.^{iv}

Niet alleen Islam

De geschetste affaires hadden alle met de explosieve verhouding tussen moslims en niet-moslims te maken. Toch was dat niet altijd en overal het geval bij controverses rond de vrijheid van meningsuiting. Zo was er in september 2006 veel ophef over een optreden van Madonna. SGP-jongeren en enkele andere christelijke organisaties deden aangifte (‘smalende godslastering’) vanwege een kruisigingsscène tijdens haar tournee *Confessions*. Terwijl ze, onder meer in de Amsterdam ArenA, het lied ‘Live to Tell’ zong, hing de popartieste aan het kruis met een doornenkroon op haar hoofd. Toenmalig minister van Justitie Donner noemde het ‘begrijpelijk’, dat christenen zich gekwetst voelden, maar verklaarde niets te kunnen doen. De uitingsvrijheid houdt ook de vrijheid in om te bekritisieren of te persifleren. Van smalende godslastering is pas sprake wanneer iemand de intentie heeft anderen in hun godsdienstige gevoelens te krenken.^v

Later in diezelfde maand kwamen enkele kunstenaars met een manifest dat in feite een pleidooi was voor de vrijheid van meningsuiting.^{vi} Die vrijheid is, uiteraard binnen de grenzen van de wet, ononderhandelbaar: iedereen moet zich onbelemmerd kunnen uiten over alle onderwerpen. Je kunt in ons land niet gedwongen worden om iets te geloven of om het ergens mee eens of oneens te zijn. Alleen het persoonlijk geweten van individuele mensen is normerend. Zelfcensuur om andere redenen is uit den boze.

Alle autoriteiten, alle opvattingen moeten kunnen worden gekritiseerd, gerelativeerd en zo nodig bespot. Ook beledigen mag. In wat de een ervaart als een belediging, ziet de ander een heldere analyse. “Spot en kritiek zijn smeermiddelen van de maatschappij juist omdat het stenen des aanstoots zijn, omdat ze wrijving veroorzaken. Spot en kritiek zijn instrumenteel in

het proces van voortschrijdend inzicht en daarom noodzakelijk in een vrije, dynamische samenleving. Juist daarom zijn spot en kritiek gesels voor voorvechters van onvrijheid en stilstand.”

Uiteraard kunnen ‘morele ijkpunten’ worden aangegeven. Dat valt binnen de discussie over ‘fatsoen’ en ‘respect’. Vrijheid van meningsuiting is geen vrijbrief om te beledigen. Dat is een karikatuur en een onacceptabele diskwalificatie van dit essentiële mensenrecht.

Critici vroegen zich naar aanleiding van dit manifest af of het geweten van de kunstenaar dan helemaal geen rol speelt. Wat staat ons te doen als beledigen tot kunstvorm wordt verheven? Mensen hebben naast rechten toch ook verantwoordelijkheden? De individuele vrijheid wordt niet alleen begrensd door de wet, maar ook door de moraal. Daarin speelt respect voor andersdenkenden een rol.

Van der Deijl wees er in een opiniestuk op, dat wat in dat manifest gebeurt ook in de Tien Geboden zichtbaar is, namelijk het aangeven van de juiste hiërarchie tussen de vrijheid van meningsuiting en de fatsoensregel dat men anderen niet nodeloos mag kwetsen. De uitingenvrijheid moet door de overheid worden gewaarborgd, de fatsoensregels worden in het onderlinge verkeer tussen mensen bepaald.^{vii}

Juridische en ethische grenzen

Het gaat in al deze affaires om een botsing tussen twee grondrechten waarvan het belang niet wordt betwist. Niemand zal burgers willen beroven van hun recht om individueel of collectief hun godsdienst of levensovertuiging vrij te belijden, mits ze dat doen binnen de grenzen van de wet. Zo zal ook niemand betwisten dat het recht op vrijheid van meningsuiting in een open democratische samenleving van onschatbaar belang is. Verder zal evenmin ontkend worden dat burgers in een beschaafde samenleving elkaar respectvol moeten bejegenen. Maar wat te doen wanneer deze rechten en beginselen conflicteren? Wat weegt dan het zwaarst?

In veel discussies over dit thema valt op hoe ongenueanceerd er over het recht op vrije meningsuiting gesproken wordt alsof dat het absolute recht is om alles te zeggen wat men wil, inclusief het recht om anderen te beledigen. Volgens artikel 7 van de Grondwet “heeft niemand voorafgaand verlof nodig om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet”. Dat betekent allereerst dat er vooraf geen censuur is van de zijde van de overheid. Uiteraard is er wel de mogelijkheid om achteraf een uiting te laten toetsen door de rechter. Dat kan gebeuren door de strafrechter die kijkt of er sprake was van belediging, smaad, laster, discriminatie of aanzetten tot haat. Of door de civiele rechter die, wanneer hij een journalistieke uiting moet toetsen, kijkt of er sprake was van een onrechtmatige perspublicatie. Daarbij moet gedacht worden aan de journalistieke zorgvuldigheidsnormen: heeft de journalist voldoende en betrouwbare bronnen geraadpleegd, heeft hij hoor en wederhoor toegepast, heeft hij degelijk onderzoek verricht? Het is niet alleen een recht van de burger tegenover de overheid, maar ook tegenover andere burgers. Het is ook niet alleen maar negatief. Positief houdt de vrijheid van meningsuiting in dat iedereen de mogelijkheid heeft zich in het publieke debat te mengen en over zaken van algemeen belang zijn mening te geven.

Naast juridische zijn er ethische regels. Daarover gaat in Nederland de Raad voor de Journalistiek.^{viii} Deze Raad velt zijn oordelen niet op basis van een geschreven gedragscode, maar op basis van de jurisprudentie die gevonden kan worden in de verzamelde uitspraken op bepaalde terreinen. Over cartoons heeft de Raad zich nooit uitgelaten, over columns wél. Hij beschouwt een cartoon als een gesproken column en legt dezelfde criteria aan: aan columnisten komt een grote vrijheid toe om hun persoonlijke mening te geven over gebeurtenissen of personen, waarbij stijlmiddelen als overdrijven, chargeren en bewust eenzijdig belichten geoorloofd zijn. Zij mogen zich stellig uitdrukken en desgewenst

scheldwoorden bezigen. De column is een journalistiek genre waar meer mag dan in andere journalistieke genres. Dit geldt ook voor een cartoonist. De vrijheid van columnisten en cartoonisten is echter niet onbeperkt. De grenzen mogen voor hen dan nogal wat ruimer zijn getrokken, ook voor columnisten en cartoonisten geldt uiteindelijk dat zij niet de grenzen mogen overschrijden van hetgeen, gelet op hun journalistieke verantwoordelijkheid, maatschappelijk aanvaardbaar is. Van overschrijding van deze grenzen is sprake wanneer columnisten bij het uiten van hun persoonlijke mening over personen kwalificaties bezigen of vergelijkingen trekken waartoe de feiten in redelijkheid geen aanleiding geven.

Cartoons

Gemeten aan die maatstaven zijn de Deense cartoons in ethisch opzicht niet over de grens. Toch verklaarde de hoofdredacteur van Jyllands Posten, dat hij ze nooit geplaatst zou hebben wanneer hij geweten had welke gevolgen de publicatie zou hebben. Maar dat is wijsheid achteraf. De chef van de kunstredactie, verantwoordelijk voor het publiceren van de cartoons, verklaarde later in een artikel, dat de spotprenten eigenlijk de moslimgemeenschap meer integreren dan uitsluiten. “Wij hebben een satirische traditie wat betreft de omgang met de koninklijke familie en andere publieke figuren, en daar sluiten deze spotprenten bij aan. De cartoonisten behandelen de islam net zo als het christendom, het boeddhisme, het hindoeïsme en andere godsdiensten. En door de moslims in Denemarken als gelijken te behandelen stelden zij: wij integreren u in de Deense satirische traditie omdat u deel uitmaakt van onze samenleving, niet als vreemdelingen.”^{ix}

Wanneer de cartoons aan de Deense of aan de Nederlandse Raad voor de Journalistiek zouden zijn voorgelegd ter toetsing, zou er zeer waarschijnlijk geen afkeurend oordeel zijn uitgesproken. De Duitse Presserat heeft zich wél uitgesproken over de cartoons. Een achtergrondverhaal in Die Welt waarin enkele cartoons als illustratie stonden afgedrukt, werd niet in strijd geacht met de Pressekodex.^x Zo’n oordeel zou ongetwijfeld ook in Nederland zijn geformuleerd, maar daar zit nou net het probleem: de gehanteerde normen en maatstaven zijn westerse maatstaven!

In grote delen van de islamitische wereld wordt daar fundamenteel anders over gedacht. Daar worden de cartoons beschouwd als hatelijk en respectloos. De profeet Mohammed is een religieus symbool van zo uitzonderlijke importantie, dat men daarmee in geen enkel opzicht de spot mag drijven. Bovendien zit er een politieke lading in zowel de cartoons als de protesten daartegen. Voor veel moslims leggen sommige cartoons op een onaanvaardbare manier een directe relatie tussen de Islam en het terrorisme. Voor veel mensen in het westen is de uitzinnige woede in de Arabische wereld een uiting van haat tegen het westen, geregisseerd door moslim-extremisten en met hen sympathiserende regimes.

Later oordeelde een Deense rechtbank in een door Deense moslimorganisaties aangespannen rechtszaak, dat de cartoons niet beledigend waren.^{xi} Ze waren niet bedoeld om de islamitische gemeenschap te kleineren, maar om zelfcensuur onder kunstenaars aan de kaak te stellen. Van smaad in de zin van bewuste belediging en krenking is dus geen sprake. In een reactie op het vonnis zei een woordvoerder van een Pakistaanse moslimgroepering, dat westerse rechtbanken beter moeten luisteren naar islamitische geleerden wanneer die vinden dat de spotprenten hun religie en profeet beledigen.

Juridische en moraliteitsoptiek

Achter de affaires schuilt een dieper probleem, namelijk op het niveau van de verhouding tussen uitingsvrijheid en godsdienstvrijheid in een democratische rechtsstaat naar westerse snit. Wanneer religie ook in de publieke ruimte een plaats heeft, dient er ook ruimte te zijn voor kritiek, satire en spot. Ook voor een scherp en kritisch debat over religie. Dan komen fundamentele vragen aan de orde: hoe verhouden zich de grondrechten vrijheid van

meningsuiting en godsdienstvrijheid in een westerse democratische rechtsstaat die de laatste decennia ook een multiculturele samenleving is geworden? Wat kan vanuit ethisch perspectief gezegd worden over de uitingenvrijheid en haar grenzen? Hoe dienen we om te gaan met wat voor anderen heilig is en daarom onaantastbaar?

In het debat in Nederland tekenen zich twee stromingen af. Degenen die redeneren vanuit de juridische optiek benadrukken dat vrijheid van meningsuiting betekent dat iedereen mag zeggen wat hij wil. Ook kwetsen mag, zeker in een column of een cartoon. Heeft niet het Europese Hof bepaald dat de vrijheid van meningsuiting van de media er ook is om denkbeelden en ideeën te verspreiden die schokken, kwetsen of verontrusten? De grenzen aan de uitingenvrijheid worden getrokken door de rechter. Wie zich beledigd, gekwetst of gediscrimineerd voelt zoekt dus zijn heil bij die rechter.

De andere stroming redeneert vanuit de moraliteitsoptiek. Vrijheid van meningsuiting impliceert verantwoordelijkheid, ook voor de consequenties van een uiting. Niet alles wat mag, moet ook. Uitingenvrijheid impliceert dus geen onbeperkt recht op beledigen en zeker niet op nodeloos kwetsen. De vrijheid van de een eindigt waar die van de ander wordt aangetast. Tolerantie en wederzijds respect kunnen niet bij wet afgedwongen worden, maar zijn wel onmisbaar in een beschaafde samenleving waarin mensen op elkaar zijn aangewezen.

Het verschil tussen beide benaderingen kwam treffend tot uiting in een kwestie die in september 2006 speelde rond het weblog van de Volkskrant. Een van de oprichters van de PNVD, in de wandeling de pedopartij genoemd, bleek al maanden een weblog te hebben op de site van de Volkskrant. Hij droeg daar de opvattingen van zijn partij over seks met kinderen frank en vrij uit. Toen Geenstijl hieraan aandacht ging besteden, informeerde de internetredactie de hoofdredacteur. Die besloot het weblog te handhaven met als argumentatie: “er is vrijheid van meningsuiting, de partij is niet door de rechter verboden, de kiesraad heeft haar ingeschreven en de blogger handelt niet in strijd met de gebruiksvoorwaarden”. De ombudsman van de krant was het met deze zienswijze volstrekt oneens. Hij vond, mijns inziens terecht, dat het om verwerpelijke gedachten gaat en dat die niet met legalistische argumenten mogen worden toegelaten. “Waarom faciliteert de hoofdredacteur deze partij? Waarom zegt hij niet gewoon dat wat de partij nastreeft moreel verwerpelijk is en daarom ongewenst in zijn krant? Seksadvertenties worden om die reden toch ook geweigerd? Voor de hoofdredacteur weegt hier de vrijheid van meningsuiting zwaarder dan het morele argument. De ideeën van de partij zijn flagrant in strijd met het redactiestatuut van de Volkskrant en alles waar de redactie voor staat. Het statuut zegt dat de redactie opkomt voor ‘ontrechten en verdrukten’. Horen kinderen die door volwassenen tot seksuele handelingen worden verleid niet tot beide categorieën? Moet je die niet in bescherming nemen, en dus iedereen die dat niet doet, de toegang tot je vk-weblog ontzeggen? (...) De hoofdredacteur zegt dat hij een voorvechter is van de vrijheid van meningsuiting, wat is te prijzen, maar die vrijheid heeft in mijn ogen grenzen. Die liggen precies daar waar de pedopartij het handelen van haar leden verdedigt en seksuele handelingen met kinderen als de normaalste zaak van de wereld verkoopt op het Volkskrant-blog.”^{xiii}

Morele grens

De morele grens lijkt mij daar te worden overschreden waar iemand met een artistieke, literaire of journalistieke uiting doelbewust de intentie heeft om anderen te kwetsen. Dat leek nadrukkelijk aan de orde toen de Deense zender TV2 in oktober 2006 stukjes uitzond van een video waarin de profeet Mohammed wordt voorgesteld als een bierdrinkende en urinerende kameel en als een dronken terrorist die Kopenhagen bombardeert. De beelden tonen jonge Denen verkleed als zelfmoordenaar met tulband op het hoofd en bommen om hun middel.

Ook hielden ze een wedstrijdje ‘Mohammed belachelijk maken’. Hoewel de maker, kunstenaar Martin Knudsen, de bedoeling zei te hebben gehad om zo de aandacht te vestigen op de intolerantie binnen de jeugdafdeling van de rechts-extremistische Deense Volkspartij, moet hem duidelijk zijn geweest, zeker na de cartoon-affaire, dat de video als zeer kwetsend zou worden ervaren door veel moslims. Daarmee was dat een te voorzien effect, waarvoor de maker dus de volle verantwoordelijkheid draagt. Mijns inziens is daarmee de morele grens duidelijk overschreden.^{xiii}

Toekomst

Hoe nu verder? Natuurlijk is er werk aan de winkel op politiek en diplomatiek vlak. Daarnaast zijn er de pleidooien voor interculturele en interreligieuze dialoog, bijvoorbeeld door de bekende theoloog Hans Küng en zijn Stiftung Weltethos.^{xiv} Ook kerken en levensbeschouwelijke organisaties zouden hier het voortouw kunnen nemen, bijvoorbeeld op initiatief van de Raad van Kerken. Sommige commentatoren pleiten ervoor om “de culturele en maatschappelijke veranderingen aan te grijpen en hardop na te denken over een nieuwe ethiek voor de verhouding tussen moderniteit en religie”.^{xv}

De Amerikaanse historicus Jonathan Israel riep Nederland op om in het conflict tussen vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst terug te grijpen op een typisch Nederlands element in de Verlichtingstraditie, namelijk het gedachtegoed van Spinoza. Hij maakt onderscheid tussen een radicale en een beperkte opvatting over vrijheid van denken. Voorvechter van de beperkte, protestants-theologisch geïnspireerde verdraagzaamheid, de in die tijd dominante visie, was Locke. De radicale verdraagzaamheid is terug te vinden in de denkbeelden van Spinoza. Deze beschouwde de vrijheid van geweten en van geloof als volkomen ondergeschikt aan de vrijheid van denken, van levenswijze en van de pers. Iedereen mag geloven wat hij wil en zijn godsdienstige overtuigingen uiten, maar dat betekent nog niet dat religieuze groeperingen in staat gesteld moeten worden om zich te organiseren en om invloed en macht te verwerven. Iedereen mag zich vrij en zelfstandig ideeën vormen over wat wel en niet waar is. Iedereen heeft ook de vrijheid die gedachten te uiten, ook in druk. Georganiseerde godsdiensten hebben niet het recht mensen op te leggen wat ze moeten denken en geloven. Religieuze leiders mogen geen politieke macht krijgen en theologische criteria mogen geen rol spelen in het constitutionele proces. De vrijheid van denken en uiten vindt daar zijn grens, waar de toepassing van wetten en verordeningen rechtstreeks belemmerd wordt.^{xvi}

De filosoof Klever tekende daarbij aan, dat de term ‘vrijheid van meningsuiting’ ongelukkig is, omdat daar de suggestie van uit gaat, dat iedereen zo maar meningen en gevoelens moet kunnen uiten. Spinoza spreekt zelf steeds over de ‘libertas philosophandi’, waarmee vrijheid van wetenschapsbeoefening en vrijheid van publicatie daarvan wordt bedoeld. In ruimere zin gaat het dan om vrijheid van redeneren en betogen, maar niet zo ruim, dat daar “alle mogelijke gevoelsuitbarstingen, verdachtmakingen en beschuldigingen” onder vallen. Spinoza, aldus Klever, stelt een tweevoudige grens aan die vrijheid: “het publieke betoog (mag) niet opruiend zijn, rebellie prediken of burgerlijke ongehoorzaamheid aanprijzen”. Het mag ook “medeburgers nimmer te schande zetten, hen niet belachelijk maken, bespotten of veroordelen omdat daardoor de maatschappelijke cohesie in gevaar komt”.^{xvii}

Ook in de journalistiek moet dringend worden nagedacht over de multiculturele aspecten van persvrijheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid van de media. Er is de laatste jaren in Nederland aarzelend een proces op gang gekomen van zelfreflectie en zelfkritiek. De pers lijkt zich, meer dan de politiek, de kritiek (te oppervlakkig, te hijgerig, te weinig diepgang) ter harte te nemen. Nu komt het er op aan zich niet door de waan van de dag naar de volgende affaire te laten voeren, maar na te denken over wat evenwichtige berichtgeving betekent in

een multiculturele samenleving. Dus samen met moslims en hun organisaties, niet langer óver hen. Maar ook nadenken over onaanvaardbare vormen van zelfcensuur. En over de neiging om meer de conflicten op te zoeken dan de inhoudelijke diepgang.

ⁱ De woordspeling is van WRR-voorzitter Wim van de Donk, de Volkskrant, 23 december 2006

ⁱⁱ Trouw, 15 en 16 september 2006; de Volkskrant, 16 en 18 september 2006

ⁱⁱⁱ de Volkskrant, 9 februari 2002

^{iv} Trouw, 24 juni 2006

[http://www.trouw.nl/deverdieping/letter-](http://www.trouw.nl/deverdieping/letter-geest/article357968.ece/Afscheidscollege_Van_der_Horst_De_verboden_tekst)

[geest/article357968.ece/Afscheidscollege Van der Horst De verboden tekst](http://www.trouw.nl/deverdieping/letter-geest/article357968.ece/Afscheidscollege_Van_der_Horst_De_verboden_tekst)

De mythe van het joodse kannibalisme, (<http://www.trouw.nl/redactie/pdf/afscheidscoll.pdf>)

^v Nederlands Dagblad, 3 september 2006

^{vi} Trouw, 15 september 2006

^{vii} Trouw, 18 september 2006

^{viii} <http://www.rvdj.nl>

^{ix} NRC Handelsblad, 20 februari 2006, <http://www.nrc.nl/opinie/article225208.ece>

^x http://www.presserat.de/Pressemitteilung_anzei.pm+M5e31482dd68.0.html

^{xi} Trouw, 27 oktober 2006; Nederlands Dagblad, 27 oktober 2006

^{xii} De Volkskrant, 23 september 2006; NRC Handelsblad, 25 september 2006

^{xiii} De Volkskrant, 7 oktober 2006, Trouw, 10 oktober 2006

^{xiv} Trouw, 12 oktober 2006. Zie ook: <http://www.weltethos.org/index.htm>

^{xv} Zeeman, M. (2006). De wereld vraagt om nieuwe omgangsvormen. In de Volkskrant, 11 februari 2006

^{xvi} Israel, J. (2006). Freedom of Thought versus Freedom of Religion: an Eighteenth-Century – and now also a Twinty-first-Century-Dilemma. Thomas More Lezing 2006,

http://www.ru.nl/soeterbeeckprogramma/publicaties/teksten/2006/freedom_of_thought/

Israel, J. (2006). Kunnen zeggen wat je wil is belangrijker dan kunnen geloven wat je wil.

NRC Handelsblad 11 november 2006

^{xvii} Klever, W. (2006). Leg macht geestelijke leiders aan banden. NRC Handelsblad 15

november 2006.